AANWEZIG IN AFWEZIGHEID

EEN VRIJZINNIGE LITURGIE BIJ LIMINALITEIT

Deel I. Filosofische onderbouwing bij BEYOND

Christien van Harten | Eindessay voor het Arminius Instituut |April 2026

(afbeelding: Voorkant Album Ghosteen (Nick Cave & The Bad Seeds), een bewerkte versie van het schilderij: *The Breath of Life* (2001) van de kunstenaar Tom du Bois, uit zijn serie *Eden*.)

INHOUD

Inleiding.....2
§1. van Nick Cave naar Hemelvaart.....3
1.2 Indeling.....4
§2. Een verkenning van Cave's '*Wild God*' en de liminale ruimte.....5
§3. Liminaliteit als rituele ruimte / Wat is liminaliteit?.....6
§4. Liminaliteit als vertrekpunt voor liturgische vernieuwing.....8
§5. Naar een ontwerpschets voor een vrijzinnige liturgie.....10
§6. Procesverslag.....11
Tot slot.....14
BRONVERMELDING.....15

THERE GOES THE MOONLIT MAN
GOT A SUITCASE IN HIS HAND
HE'S MOVING ON DOWN THE ROAD
THINGS TEND TO FALL APART
STARTING WITH HIS HEART
HE KISSES YOU LIGHTLY AND HE LEAVES
LEAVES YOUR SLEEPING BODY
CURLED AND DREAMING AROUND YOUR SMILE
AROUND YOUR SMILE

(*Ghosteen- Nick Cave & The Bad Seeds- 2019)*

INLEIDING.

In het kader van de afronding van mijn opleiding aan het Arminius Instituut heb ik gewerkt aan een ontwerpschets voor een vrijzinnige Remonstrantse geloofsgemeenschap. In deze ontwerpschets kunnen ervaringen van overgang (zoals wachten, verlies, rouw en vernieuwing) gezamenlijk beleefd worden, zonder dat daaraan direct een eenduidige interpretatie wordt toegekend. Het uitgangspunt van het ontwerp is het creëren van een rituele ruimte waarin deze ervaringen gedeeld kunnen worden, terwijl de betekenis ervan open mag blijven.
Dit essay bestaat uit twee delen. In het eerste deel verken ik de filosofisch-religieuze achtergrond die aan het ontwerp ten grondslag ligt. In het tweede deel werk ik deze inzichten uit in een concrete ontwerpschets, die ook als zelfstandig geheel gelezen kan worden. Op het moment van schrijven wordt gewerkt aan de uitvoering van het ritueel in de vorm van een kleinschalig evenement onder de titel:

BEYOND

De aanleiding voor dit onderzoek ligt in een ervaring tijdens mijn stage in de Geertekerk in Utrecht. Daar bemerkte ik een opvallende openheid voor het mystieke, buiten de bekende christelijke spiritualiteit om: een bereidheid om het ongrijpbare toe te laten zonder het meteen te verklaren of te duiden, maar wel te onderzoeken. Deze ervaring riep bij mij de vraag op in hoeverre een dergelijke open houding breder leeft onder de Remonstranten.
Om dit te verkennen heb ik een enquête uitgezet onder Remonstranten in Utrecht, waarop ongeveer honderd mensen reageerden. De uitkomsten bevestigden mijn vermoeden dat er binnen deze gemeenschap ruimte en verlangen bestaat voor vormen van spiritualiteit waarin de openheid, het zoeken en mystiek een plaats krijgen. Deze bevindingen vormden voor mij de aanleiding om een ritueel moment te ontwerpen waarin liminaliteit centraal staat: een gedeelde tussenruimte waarin ervaringen van overgang beleefd kunnen worden zonder dat hun betekenis vooraf wordt vastgelegd.

Dit leidt tot de volgende onderzoeksvraag: *Hoe kan binnen een vrijzinnige context liturgie zo worden vormgegeven dat deze ruimte biedt aan liminaliteit, zodat ervaringen van overgang gezamenlijk beleefd kunnen worden zonder dat hun betekenis wordt vastgelegd?*

Mijn oorspronkelijke intentie was om dit ontwerp binnen een Remonstrantse context uit te voeren. In de praktijk bleek dit op korte termijn echter niet haalbaar, vanwege het ontbreken van een geschikte ruimte. Daarom heb ik besloten uit te wijken naar een dorpsgemeente, waar ik zelf als voorganger werkzaam ben. Deze keuze had consequenties voor de wijze waarop mijn theoretische uitgangspunten in de praktijk konden worden vertaald.

Deil, Maart 2026.

§1. VAN NICK CAVE NAAR HEMELVAART

Mijn wieg heeft gestaan in de pastorie van een hervormd gezin. Opgevoed met de protestantse geloofszekerheden, ben ik vanaf mijn eerste kennismaking met de Remonstranten, geïntrigeerd geraakt door de geloofsopvatting waarin geloof niet primair wordt opgevat als doctrinaire zekerheid, maar als een open, relationele en existentiële houding. Hierin lijkt ook openheid te zijn voor post-dogmatische mystieke geloofservaring[1]. Muziek, de ruimte zelf, stilte, kunst en ontmoeting spelen hierbij een grote rol.
Zo maakte ik tijdens mijn stage in de Geertekerk in Utrecht bij het mee-begeleiden van een cursus onder begeleiding van Claartje Kruijff, door de verkenning van het werk van Nick Cave, kennis met impact van zijn taal[2], muziek en de 'ontmoeting' [3]. Ik deelde de verwondering over het gevoel aangesproken te worden door taal, klanken en beelden die voorbij het zichtbare en het direct begrijpelijke gaan ('beyond') en de overgang van aanwezigheid naar afwezigheid. Voor mij was deze openheid binnen kerkelijke context nieuw.
Nick Cave blijkt te kunnen functioneren als een culturele theoloog van onderop. Zijn taal is symbolisch, open en existentieel. Zijn concerten en 'Red Hand files' creëren rituele momenten van gedeelde kwetsbaarheid. En zijn muziek, kunst en performances zijn doordrenkt van rouw, schuld, verlangen en hoop in overgangssituaties in het leven. Zo speelt het titelnummer en hele album van Cave's 'Ghosteen' (zie fragment op titelpagina) sterk met beelden van tussenwerelden: een 'kleine geest' die danst, iemand met een koffer die verder trekt, en reflecties op liefde, verlies en herinnering. Ze zijn niet volledig te bevatten. Het nummer balanceert tussen aanwezigheid en afwezigheid, leven en wat erna komt, een liminale sfeer.

Dit bracht mij ertoe om te onderzoeken of er kansen zijn om met die tussenruimte te werken in de vrijzinnige liturgie door input van muziek, klanken en teksten, stilte en ontmoeting. *Kan ik een product ontwerpen dat betrekking heeft op de liminaliteit in de actueel geleefde cultuur, met eigentijdse kleur?*
Hierbij wilde ik uitgaan van de verbeelding en het relationele en tijdelijke functioneren van symbolen zoals in de kunstuitingen van Nick Cave. Ik vroeg me af of een ruimte voor een eigentijdse symbool-liturgie, waarin mensen samen betekenis zoeken zonder sluitende antwoorden, een theologische taal kan zijn binnen de Remonstrantse theologie voor een wereld in overgang.

Voor het ontwerpen van een product zocht ik aansluiting bij een Bijbels narratief dat theologisch en religieus nader verkend kan worden door de liminale betekenis.

---

[1] Zie uitwerking enquête C van Harten 2026, waarbij deze term verwijst naar een vorm van spiritualiteit waarbij de persoonlijke, directe ontmoeting met het goddelijke/ het transcendente belangrijker is dan het strikt volgen van officiële kerkelijke leerstellingen
[2] Nick Cave-2024
[3] The Red Hand Files- Nick Cave, zie https://www.theredhandfiles.com/

Hierbij kwam ik door de ordening van de feesten in het kerkelijk jaar, uit bij Hemelvaart als onderdeel van de honderd-dagencyclus rond Pasen. Hemelvaart is een abstracte en concrete overgang in de Bijbelse thematiek. Dit feest markeert een moment van loslaten en openheid: Christus onttrekt zich aan het zicht, terwijl de gemeenschap achterblijft in een tussenruimte van verwachting, onzekerheid en belofte. Jezus 'bestijgt' de hemelse troon (Marcus 16: 19) en zal zitten aan de rechterhand van God.
Deze donderdagochtend, veertigdagen na Pasen, is meestal geen druk bezocht kerkmoment. Voor veel mensen betekent 'Hemelvaart' een lang, vrij weekend. Veel kerken combineren de dienst (of een korter liturgisch moment zoals een ochtendgebed) met een buitenactiviteit als dauwtrappen.
Maar de thematiek en liminale dynamiek (het niet-meer en het nog-niet) sluit wel aan bij een vrijzinnige geloofsbeleving waarin geloof niet wordt verstaan als vastomlijnd weten, maar als een voortdurende beweging van zoeken, duiden en opnieuw betekenis geven. Binnen de Remonstrantse traditie, die ruimte laat voor pluraliteit en persoonlijke geloofsinterpretatie, kan Hemelvaart worden gelezen als een theologisch symbolisch moment dat deze openheid belichaamt.

Bij het onderzoek naar de mogelijkheid van een liturgische tussenruimte neem ik daarom het Hemelvaartsverhaal als uitgangspunt.
Daarbij wordt liturgie niet opgevat als vast ritueel met voorgeschreven betekenis, maar als een performatieve ruimte waarin symbolen uitnodigen tot gezamenlijke reflectie en existentiële betrokkenheid.[4] De aandacht gaat uit naar hoe symboliek, ritueel en narratief kunnen functioneren als dragers van theologische taal, juist waar eenduidige geloofsuitspraken ontbreken of bewust worden vermeden.
Door Hemelvaart te benaderen als een liminale ervaring, een overgang die niet wordt ingevuld maar opengehouden, verkent dit onderzoek de mogelijkheid van een symbool-liturgie die recht doet aan zowel de Bijbelse traditie als aan hedendaagse vrijzinnige geloofspraktijken. Daarmee beoogt deze studie bij te dragen aan de reflectie op liturgische vernieuwing binnen de Remonstrantse theologie, in het licht van een wereld die zich kenmerkt door verandering, onzekerheid en het verlangen naar betekenisvolle verbondenheid.

1.2 Indeling

Bij het schrijven handhaaf ik de chronologie van mijn onderzoeken. Daar waar mijn ogen werden geopend voor de mogelijkheid van het werken met de expressie van Nick Cave begint mijn essay. In §2 start ik met het beschrijven van het nieuwste album, *Wild God,* van Nick Cave & The Bad Seeds (2024) en de tournée die januari 2026 is aangevangen. Dit zet ik af tegen de achtergrond van een samenleving in een overgang.

[4] Claartje Kruijff (2023) beschrijft liturgie als een ruimte van ervaring in openheid, waarin taal en symbolen niet vastliggen maar uitnodigen en waarin mensen existentieel betrokken raken. En Anne-Marie Korte (2011) gebruikt de term Performance.

Daarna vergelijk ik in §3 enkele filosofische en theologische visies op de liminaliteit als rituele ruimte. Hierbij laat ik Victor Turner, Paul Ricœur en Paul Tillich en Dorothee Sölle aan het woord, ook afgezet tegen Nick Caves werk.
Vervolgens zal ik in §4 de brug slaan naar de mogelijkheid van Remonstrantse liturgische vernieuwing, waarbij liminaliteit een vruchtbaar hermeneutisch kader kan zijn. Door deze filosofische inzichten te verbinden met hedendaagse cultuur-theologische en Remonstrants-theologische stemmen zoals van Joost Röselaers, Pete Ward, Claartje Kruijff en Joanna Wojtkowiak, wordt liturgie verstaan als een open, symbolische praktijk van geleefde betekenisgeving.
Vanuit deze basis maak ik een vertaalslag naar de kaders voor een ontwerpschets. (§5). In het laatste gedeelte (§6) doe ik verslag van het proces en het toewerken naar het evenement en trek ik voorzichtig conclusies voor dit onderzoek.
In deel II, *BEY☼ND*, wordt het ontwerp nader beschreven in context, ruimte, de visie, en de opzet in de basis. Daarin zal het proces van deelname door mensen uit de eigen omgeving aan bod komen, de middelen en contacten, PR en een aanzet tot evaluatie.

§2. EEN VERKENNING VAN CAVE'S '*WILD GOD*' EN DE LIMINALE RUIMTE.

Het album *'Wild God'* (2024) van Nick Cave & The Bad Seeds [5] , kan worden beschouwd als een artistieke verkenning van thema's als verlies, transformatie en hernieuwde levensoriëntatie. Waar eerdere albums, zoals *Ghosteen*, sterk gericht waren op persoonlijke rouw, verschuift in dit werk het perspectief naar een meer collectieve en open ervaring van betekenis. De titel *'Wild God'* verwijst naar een moeilijk vast te leggen vorm van het goddelijke, die niet als stabiele entiteit verschijnt, maar als een dynamisch proces van verandering en herstel.

Binnen het werk van Nick Cave & The Bad Seeds functioneert muziek niet alleen als expressievorm, maar ook als een ruimte waarin existentiële en spirituele vragen verkend kunnen worden. In dat opzicht kan het album worden opgevat als een liminale ruimte: een tussenzone waarin tegenstellingen zoals verlies en hoop, of geloof en twijfel, niet worden opgelost maar naast elkaar blijven bestaan. Deze thematiek sluit aan bij eerdere albums zoals *Skeleton Tree* en *Ghosteen*, waarin persoonlijke ervaringen van verlies een centrale rol spelen. Tegelijkertijd krijgt deze thematiek in *Wild God* een meer gedeelde en bijna rituele vorm.

De opbouw van het album ondersteunt deze interpretatie. In het openingsnummer "Songs of the Lake" wordt een beweging ingezet waarin verlies en mogelijkheid naast elkaar staan, als begin van een bredere zoektocht. In de titeltrack "Wild God" wordt een beeld van een zoekende of 'dalende' god opgeroepen, zonder dat dit beeld eenduidig wordt ingevuld. Hierdoor ontstaat ruimte voor verschillende interpretaties.

[5] https://www.nickcave.com/releases/wild-god/?utm

In het nummer '*Joy'* wordt deze spanning verder uitgewerkt: de thematiek van rouw blijft aanwezig, maar wordt niet afgesloten; in plaats daarvan wordt er een mogelijkheid tot vreugde geïntroduceerd zonder dat de tegenstelling wordt opgeheven.
In '*Conversion'* komen Cave's stem en het koor samen in iets dat bijna voelt als een moderne vorm van liturgie, waarbij de nadruk ligt op gedeelde ervaring.
De afsluitende track '*As the Waters Cover the Sea'* kan worden verstaan als een open einde, waarin beelden van water verwijzen naar beweging en verandering.

Kenmerkend voor het album '*Wild God*' is dat het de luisteraar uitnodigt tot betrokkenheid. Betekenis ontstaat in de interactie tussen muziek en luisteraar en ligt niet vooraf vast zoals in het algemeen betekenissen van symbolen met gelijke beelden (God, water, zee) wel vast liggen in de protestants christelijke liturgie zoals o.a. beschreven door Marcel Barnard.[6] In die zin kan *Wild God* worden opgevat als een voorbeeld van hoe kunst een ruimte kan openen waarin existentiële ervaringen gedeeld en verkend worden.

Vanuit dit perspectief roept het album een relevante vraag op voor een vrijzinnige kerkelijke context: in hoeverre kan een dergelijke open en liminale ervaring worden vertaald naar rituele praktijken in een Remonstrantse , vrijzinnige context? Muziek en kunst laten zien dat het mogelijk is om een ruimte te creëren waarin betekenis niet wordt vastgelegd, maar zich ontwikkelt in de ervaring zelf.
In de volgende paragrafen onderzoek ik hoe deze liminale dynamiek van muziek en kunst, zoals bij Nick Cave, kan worden vertaald naar een rituele oefenruimte binnen de kerkelijke praktijk.

§3. LIMINALITEIT ALS RITUELE RUIMTE / WAT IS LIMINALITEIT?

3.1. Liminaliteit bij Victor Turner.

De antropoloog Victor Turner beschrijft liminaliteit als de tussenfase in rituelen waarin bestaande structuren tijdelijk worden opgeschort. In deze fase bevinden deelnemers zich "*betwixt and between"*: oude identiteiten zijn losgelaten, nieuwe nog niet gevormd. Kenmerkend voor deze liminale toestand zijn openheid, ambiguïteit en kwetsbaarheid, maar ook het potentieel voor transformatie en wat Turner *communitas* noemt: een tijdelijke ervaring van verbondenheid die ontstaat buiten de gebruikelijke sociale hiërarchieën.[7]

Vanuit dit perspectief kan het album 'Wild God' van Nick Cave worden opgevat als een artistieke verbeelding van zo'n liminale ruimte. Het album biedt geen afgerond narratief van bekering of verlossing, maar houdt de luisteraar bewust in een toestand van overgang. Nummers als 'Joy' en 'Conversion' suggereren transformatie, maar

[6] Barnard .M (2017)
[7] Victor Turner. (1967) pp. 93–111.

zonder eindpunt of dogmatische stelling. Dit sluit nauw aan bij Turners idee dat liminaliteit niet primair functioneel is, maar existentieel: zij wordt ervaren.

3.2. Symboliek en verbeelding in taal – Paul Ricœur

Waar Turner focust op rituele structuur, biedt Paul Ricœur een hermeneutische sleutel om te begrijpen hoe betekenis in zulke liminale ruimtes ontstaat. Voor Ricœur openen symbolen en metaforen een "surplus van betekenis": zij zeggen meer dan letterlijk kan worden vastgelegd. Religieuze taal is volgens hem bij uitstek poëtisch. Deze nodigt uit tot interpretatie en zelfbetrokkenheid.[8]

Cave's teksten in *'Wild God'* functioneren op een vergelijkbare manier. De figuur van de "wild god" is geen theologische claim, maar een meervoudig symbool dat tegelijk bedreigend en troostend kan zijn. Het is nabij en ongrijpbaar. Ook beelden van water, vuur, stemmen en verschijningen functioneren openend. Zij creëren een symbolische ruimte waarin de luisteraar zich kan laten aanspreken.
In deze zin kan hedendaagse kunst functioneren als een vorm van existentiële tekst: betekenis ontstaat in het spanningsveld tussen kunstwerk, interpretatie en gedeelde ervaring. Op deze wijze worden poëzie en teksten vaak ingezet en gewaardeerd binnen de Remonstrantse liturgie.

3.3 Het ultieme en de grond van het zijn – Paul Tillich

Tillich beschrijft God niet primair als een bovennatuurlijke entiteit, maar als "de grond van het zijn" en religie als datgene wat ons "ultiem aangaat". Het goddelijke openbaart zich volgens hem in de diepte van menselijke existentie, daar waar angst, hoop, schuld en verlangen samenkomen.[9]
Hoewel er geen directe aanwijzingen zijn dat Nick Cave zich expliciet op Paul Tillich baseert, vertoont zijn werk opvallende parallellen met Tillichs opvatting van religie als existentiële ervaring en symbolisch spreken over het goddelijke.
Vanuit dit perspectief kan *'Wild God'* worden verstaan als een artistieke exploratie van het uiterste van menselijke ervaring. Cave's muziek confronteert de luisteraar met verlies, verlangen en verwondering. Juist in deze openheid wordt zichtbaar wat Tillich bedoelt met religieuze ervaring: een ontmoeting met de dieptedimensie van het bestaan.

3.4. Liminaliteit en mystieke ervaringen bij Dorothee Sölle

Een aanvullende verdieping van het begrip liminaliteit kan worden gevonden in het werk van Dorothee Sölle, met name in haar boek Mystiek en verzet[10]. Sölle beschrijft mystiek niet als een afzonderlijke religieuze praktijk, maar als een ervaringswijze waarin het alledaagse wordt doorbroken en nieuwe vormen van waarnemen en betekenisgeving mogelijk worden. Mystiek markeert daarmee een overgangsruimte

[8] Paul Ricœur, (1976) , pp. 45-60.
[9] Paul Tillich, (1952/ 1980) pp 168-175
[10] Sölle, D (1998/ 2005) deel 1. Pp 25-35

waarin bestaande zekerheden worden losgelaten zonder dat nieuwe betekenissen al volledig zijn uitgekristalliseerd.
In deze zin vertoont Sölles benadering duidelijke parallellen met het concept liminaliteit. Waar Victor Turner liminaliteit beschrijft als een tussenfase in rituelen waarin sociale structuren tijdelijk worden opgeschort, benadrukt Sölle de existentiële dimensie van deze ervaring: een toestand van ontvankelijkheid waarin de mens zich openstelt voor wat zich aandient, zonder dit direct te willen beheersen of duiden. Sölle positioneert zich bewust tegen een escapistische mystiek. Belangrijk in dit verband is dat Sölle mystiek verbindt met betrokkenheid en relationaliteit.
De ervaring van het 'grensoverschrijdende' leidt niet tot afzondering, maar tot een hernieuwde oriëntatie op de wereld en op de ander. Daarmee krijgt liminaliteit niet alleen een tijdelijk en ritueel karakter, maar ook een ethische en existentiële lading. Vanuit dit perspectief kan liminaliteit worden opgevat als een ruimte van openheid en ontvankelijkheid, waarin betekenis zich gaandeweg vormt. Deze benadering sluit aan bij een opvatting van liturgie als een praktijk waarin deelnemers worden uitgenodigd om zich te verhouden tot het onbepaalde, en waarin juist het niet-weten een constitutieve rol speelt.

3.5. Samenvattend:

In het werk van Victor Turner, Paul Ricœur, Paul Tillich en Dorothee Sölle wordt zichtbaar hoe liminale ervaringen kunnen worden begrepen als rituele, symbolische en existentiële ruimtes waarin betekenis ontstaat in de ervaring zelf. Binnen dergelijke ruimtes ontmoeten verbeelding, existentiële vragen en rituele praktijken elkaar en openen zij een veld van mogelijke interpretaties.
In de volgende paragraaf onderzoek ik hoe deze inzichten vertaald kunnen worden naar liturgische praktijk binnen een vrijzinnige, Remonstrantse context.

§4. LIMINALITEIT ALS VERTREKPUNT VOOR LITURGISCHE VERNIEUWING

In de laatmoderne samenleving is religieuze praktijk steeds minder vanzelfsprekend ingebed in vaste instituties en steeds meer verweven met individuele levensverhalen en culturele expressies. Deze ontwikkeling stelt liturgie voor een fundamentele vraag: hoe kan zij betekenisvol functioneren in een context waarin traditionele symbolen hun vanzelfsprekendheid verliezen?

De theorie van Arnold van Gennep over overgangsrituelen biedt hier een belangrijk uitgangspunt. Van Gennep beschreef liminaliteit als de middenfase van rituelen waarin bestaande identiteiten worden losgelaten en nieuwe nog niet zijn gevormd.[11] Victor Turner verdiepte dit inzicht door te laten zien dat liminale ervaringen niet alleen

[11] Anton van Gennep (1960) pp. 10-11, 18-20.

ritueel, maar ook sociaal en cultureel betekenisvol zijn. In moderne samenlevingen, zo stelt hij, bevinden individuen zich vaak langdurig in dergelijke tussenposities.

Voor de Remonstrantse theologie vormt deze constatering een herkenningspunt. Zo beschrijft Joost Röselaers geloof als een open proces van zoeken en interpreteren[12], terwijl Claartje Kruijff benadrukt dat geloof zich afspeelt in het spanningsveld tussen twijfel, verlangen en vertrouwen. [13] Liminaliteit kan in dit licht worden verstaan als een spirituele ruimte waarin onzekerheid niet wordt opgeheven, maar gedragen. Liturgie die deze conditie erkent, kan fungeren als oefenplaats voor het uithouden van het onbesliste.

Een vergelijkbare beweging is zichtbaar in het werk van Pete Ward[14], die kerk-zijn beschrijft in termen van vloeibaarheid. In plaats van een stabiele, institutionele structuur ziet hij kerk als een dynamisch netwerk van relaties en praktijken dat meebeweegt met de context. Kerk ontstaat waar mensen elkaar ontmoeten en betekenis delen, vaak in tijdelijke en veranderlijke verbanden. Deze benadering sluit nauw aan bij het begrip liminaliteit: ook hier staat de tussenruimte centraal, waarin vormen nog niet vastliggen en betekenis zich gaandeweg ontwikkelt. Voor de liturgie betekent dit dat zij niet uitsluitend gebonden is aan vaste vormen, maar zich kan ontvouwen als een flexibele en participatieve praktijk die ruimte laat voor openheid en betrokkenheid.

Ook de symbolentheorie van Paul Tillich biedt een belangrijk theologisch fundament.[15] Symbolen verwijzen volgens hem niet alleen naar een transcendente werkelijkheid, maar participeren daarin en openen een dieptedimensie van het bestaan; tegelijk zijn zij historisch veranderlijk en verliezen zij hun zeggingskracht wanneer zij hun verbinding met geleefde ervaring kwijtraken.
Voor de Remonstrantse liturgie betekent dit dat symbolen fungeren als dragers van relationele gebeurtenissen. In het gesprek tussen teksten, rituelen en deelnemers kan betekenis telkens opnieuw ontstaan. Liturgie wordt zo een meerstemmige ruimte waarin verschillende interpretaties naast elkaar mogen bestaan.
Een belangrijk aspect van liminale rituelen is bovendien de ervaring van *communitas*: een tijdelijke vorm van verbondenheid die ontstaat buiten vaste hiërarchieën. In hedendaagse cultuur verschijnt deze verbondenheid vaak in collectieve rituele momenten, zoals herdenkingen of artistieke evenementen. Onderzoek van Joanna Wojtkowiak laat zien dat dergelijke praktijken wijzen op een blijvende behoefte aan ritueel, ook buiten traditionele religieuze kaders.[16]
Onder Remonstranten kan liturgie in dit licht worden opgevat als een mogelijke ruimte van ontmoeting, waarin gemeenschap ontstaat door gedeelde ervaring en symbolische betrokkenheid. Tegelijk roept dit de vraag op in hoeverre liturgie daadwerkelijk zo functioneert, of kan functioneren, binnen de huidige praktijk. Kan

[12] Joost Röselaers, (2019) pp. 20-24 en 32-36
[13] Claartje Kruijff, (2020) pp. 18-22.
[14] Pete Ward 2003 , Kok Kampen
[15] Paul Tillich (1957) pp 41-54
[16] Artikel Joanna Wojtkowiak.2018

liturgie worden vormgegeven als een open ruimte waarin stilte, verbeelding en existentiële vragen gezamenlijk worden gedragen, zonder dat hun betekenis wordt vastgelegd?
Deze vraag sluit aan bij recente liturgische ontwikkelingen binnen de remonstrantse context, waarin gezocht wordt naar vormen van viering die minder nadruk leggen op vaste structuren en meer ruimte bieden voor participatie, meerstemmigheid en persoonlijke interpretatie. Voorbeelden hiervan zijn experimentele vieringen, meditatieve vormen en kleinschalige rituele bijeenkomsten waarin ervaring en ontmoeting centraal staan.
In dat licht kan liturgische vernieuwing worden begrepen als een zoekproces: een beweging waarin wordt verkend hoe traditionele vormen zich kunnen openen naar nieuwe praktijken die recht doen aan de liminale conditie van de hedendaagse gelovige. Het in deze studie ontwikkelde ontwerp *BEY☼ND* kan worden verstaan als een concreet experiment binnen dit zoekproces, waarin wordt onderzocht hoe een dergelijke open, liminale liturgische ruimte vorm kan krijgen in de praktijk.

§5. NAAR EEN ONTWERPSCHETS VOOR EEN VRIJZINNIGE LITURGIE.

Dit onderzoek vertrok vanuit de vraag of liminale ervaringen, zoals die tot uiting komen in hedendaagse kunst en cultuur, een vruchtbaar uitgangspunt kunnen vormen voor liturgische vernieuwing binnen een vrijzinnige kerkelijke context. Aan de hand van het album *'Wild God'* van Nick Cave werd zichtbaar hoe muziek een symbolische tussenruimte kan creëren waarin verlies, hoop en verlangen gezamenlijk worden ervaren, in de ambiguïteit.
De inzichten van vroegere filosofen als Victor Turner, Paul Ricœur, Paul Tillich, en Dorothee Sölle, maar ook hedendaagse theologen als Pete Ward, Claartje Kruijff en Joost Röselaers, maken duidelijk dat dergelijke liminale ervaringen niet alleen esthetisch, maar ook ritueel en theologisch betekenisvol zijn. In zulke ruimtes ontstaat betekenis in het samenspel van symbolen, interpretatie en gedeelde ervaring.
Voor een vrijzinnige, Remonstrantse liturgie lijkt hierin een belangrijke uitnodiging te liggen. Liturgie kan worden verstaan als een oefenruimte waarin mensen samen leren omgaan met de ambiguïteit en openheid van het bestaan. Zij kan ruimte scheppen voor symbolische resonantie, stilte en gedeelde kwetsbaarheid.
Wanneer liminaliteit een uitgangspunt wordt van onze vrijzinnige cultuur, verschuift de focus van liturgische vernieuwing naar het scheppen van betekenisvolle overgangsruimte. In zo'n ruimte mogen symbolen en teksten meerduidig zijn en uitnodigen tot interpretatie. Liturgie kan plaats bieden aan vragen, stilte en verbeelding, juist daar waar mensen samenkomen rond gedeelde ervaringen van verlies, hoop en verlangen.
Tegelijkertijd vormt de kerkelijke ruimte zelf een uitdaging. Kerken zijn doorgaans al geladen met symbolen en tradities die verwijzen naar een bepaalde interpretatie van het christelijk geloof. Deze symbolische geladenheid kan het moeilijk maken om een open, liminale ruimte te creëren waarin betekenissen niet onmiddellijk worden

vastgelegd. Dat vraagt om een zorgvuldige omgang met taal en ritueel als een vorm van levenskunst in de kerk: niet om bestaande symbolen eenvoudig te vervangen, maar om ze tijdelijk en relationeel te benaderen, zodat zij opnieuw kunnen spreken of juist ruimte laten voor stilte.
Wanneer liminaliteit als uitgangspunt wordt genomen, kan liturgie aansluiten bij de ervaring van een samenleving in overgang. Zij kan dan functioneren als een oefenplaats voor het aandachtig omgaan met het onbesliste. In zo'n ruimte kan een vorm van gemeenschap ontstaan die niet primair gebaseerd is op gedeelde overtuigingen, maar op het gezamenlijk uithouden van vragen, kwetsbaarheid en hoop.
Vanuit deze gedachte vormt de ontwerpschets in het vervolg van dit onderzoek een poging om een dergelijke liminale liturgische ruimte concreet vorm te geven binnen de praktijk van een vrijzinnige geloofsgemeenschap. Daarbij wordt tevens kritisch gereflecteerd op de vraag in hoeverre deelnemers bereid zijn het onbestemde uit te houden, en of – en hoe – dit zich verhoudt tot de behoefte aan meer vastgelegde symbolische interpretaties.

§6. PROCESVERSLAG

BEY☼ND is een ritueel ontwerp dat ruimte wil bieden aan ervaringen van overgang, zoals verlies, wachten en vernieuwing. Het creëert een gedeelde tussenruimte (liminaliteit) in de actueel geleefde ruimte. Deelnemers kunnen deze ervaringen samen beleven, zonder dat de betekenis ervan vooraf wordt vastgelegd.
Door gebruik te maken van symbolen, muziek en stilte nodigt het ritueel uit tot persoonlijke reflectie en gezamenlijke betrokkenheid.
Het doel is niet om antwoorden te geven, maar om een context te scheppen waarin verandering en onzekerheid gedragen kunnen worden. Bij een ontspannen nazit kan er wel meer onder woorden worden gebracht en kunnen persoonlijke betekenissen gedeeld worden. Dit hoeft echter niet. Middels reflectiekaartjes kan de impact wel enigszins geëvalueerd worden.

Uitgangspunt bij het ontwerp was de vraag hoe *binnen een vrijzinnige context vormgegeven kan worden aan liturgie die ruimte biedt aan liminaliteit, zodat ervaringen van overgang gezamenlijk beleefd kunnen worden zonder dat hun betekenis wordt vastgelegd?*

Hierbij heeft het werk van Nick Cave tot inspiratie gediend om voorbij de gangbare kerkelijke taal, ruimte en muziek, de ervaring op te zoeken. Na de verdieping in de literatuur (deel I) begon het ontwerpproces met het verkennen van vormen van rituelen die ruimte laten voor openheid en meerduidigheid. Tegelijkertijd bakende ik de theorie af en richtte ik deze op de onderbouwing van de activiteiten.

Bij het ontwerp (Deel II) richtte ik mij in eerste instantie op een Remonstrantse setting, waarin ik een ritueel wilde ontwikkelen dat expliciet aansluit bij vrijzinnige

spiritualiteit. In de praktijk bleek echter dat er op korte termijn geen geschikte ruimte beschikbaar was. Daarom koos ik ervoor om uit te wijken naar de dorpsgemeente waar ik zelf als voorganger werkzaam ben.
Deze verschuiving had aanzienlijke gevolgen voor het ontwerp: waar ik aanvankelijk uitging van een expliciet vrijzinnige context, moest ik nu rekening houden met een bredere en mogelijk minder vertrouwde doelgroep.
Om deze nieuwe context beter te verstaan, richtte ik een bezinningsdag in voor de kerkenraad van de Thaborkerk over het kerk-zijn in deze tijd. Aan de hand van een persoonlijk meegebracht voorwerp, dat voor ieder van de deelnemers betekenis gaf aan hun ervaring van kerk-zijn, ontstond een gesprek over de huidige positie van de kerk. In dit gesprek werden inzichten uit het werk van Pete Ward over een vloeibare kerk en Hartmut Rosa over de resonantieruimte [17] betrokken, met name hun analyse van kerk en gemeenschap in een vloeibare en veranderlijke samenleving.
Deze gezamenlijke reflectie leidde tot het verwoorden van een gedeeld verlangen naar een vorm van kerk-zijn die niet primair gericht is op behoud van structuren, maar op het bieden van een open en relationele ruimte. De kerk werd daarbij omschreven als een plek van ontmoeting en betekenisgeving, geworteld in het christelijk verhaal, maar tegelijk in beweging en afgestemd op de veranderende context van het dorp.

Gaandeweg het proces werd duidelijk dat het ontwerpen van een dergelijk ritueel vraagt om het balanceren tussen vorm en openheid: enerzijds is structuur nodig om deelnemers te dragen, anderzijds moet die structuur voldoende ruimte laten voor persoonlijke interpretatie en ervaring. Dit maakte dat ik de oorspronkelijke opzet met een meer presentatie-achtig karakter (theatraal) bij moest stellen naar een vorm met meer ruimte en openheid. Elementen als een Hemelvaart geschilderd door Dali en het neer komen van een hoeveelheid aan puzzelstukjes van een Jezus-Icoon verving ik dooreen geluids- en video-installatie die multi-interpretabel was. Ook de verbinding aan het einde wilde ik breder maken in een ritueel. Het uitspreken van teksten die de Hemelvaart zouden inluiden verving ik door ademhaling en geluidstrillingen.
Daarnaast hebben gesprekken met betrokkenen en mijn eigen ervaringen in de praktijk bijgedragen aan het verder aanscherpen van het ontwerp.

Wat mij in dit proces vooral heeft getroffen, is dat het ontwerpproces zelf een liminaal karakter kreeg. Waar ik aanvankelijk uitging van een duidelijk afgebakend ontwerp, werd gaandeweg duidelijk dat openheid en onzekerheid niet alleen kenmerken zijn van het ritueel, maar ook van het proces waarin het tot stand komt.
Deze ervaring heeft mijn begrip van liminaliteit verdiept: het is niet alleen een fase binnen rituelen, maar ook een manier van werken en denken, waarin betekenis zich gaandeweg vormt.

Het proces heeft mij doen inzien dat liturgie niet zozeer een vastgelegde drager van betekenis is, maar eerder een ruimte waarin betekenis ontstaat in de interactie tussen mensen, symbolen en context.

[17] Hartmut Rosa (2016.)

In die zin sluit dit ontwerp aan bij een benadering van ritueel waarin symbolen niet eenduidig verwijzen, maar uitnodigen tot interpretatie en existentiële betrokkenheid.

Hoe vertaal je nu die liminaliteit naar de liturgische momenten van Remonstranten en andere kerken? Naar aanleiding van de poster ontving ik een mailtje van een voorganger met de vraag: “komen jullie dit ook bij ons in de kerk opvoeren?” Dit toont de wijze waarop kerken en beroepskrachten (en waarschijnlijk ook de bezoekers) liturgie als een voorgegeven kader opvatten, zoals bijvoorbeeld een eredienst. (zie hiervoor ook de visie op liturgie van Barnard)[18]
Het geeft ook aan dat het lastig is om het proces van interactie overdrachtelijk te maken. Hierbij ontstaat de vraag of het mogelijk is om een proceskader te ontwikkelen waarmee verder gewerkt kan worden in kerken, waarmee professionals en vrijwilligers samen op zoek kunnen gaan naar de ruimte en vormen in de eigen omgeving, waar de kerk deel van is. Elementen van de avond zouden wel weer in een bestaande liturgie gebruikt kunnen worden (zoals de video installatie).

Hierbij ben ik me ervan bewust dat bij verbeelding van thema’s met een bijbels narratief er veel contra-energie kan gaan naar kritiek en zelfs aversie. Ook de ruimte speelt hierbij een rol. Een kerk is geen poppodium. Toch worden veel kerken wel weer als theaterruimte gebruikt. In de huidige ontwerpfase van *BEY☼ND* heb ik alleen nog maar vragen ontvangen ter verduidelijking en een enkele kritische opmerking over de ‘zweverigheid’ van het voorgestelde door poster en inleiding in een plaatselijk blaadje. Met gerichte communicatie kan ik wellicht zorgdragen voor een beter ontvangst.

Tegelijkertijd roept dit vragen op over de balans tussen openheid en richting: hoeveel ruimte kan een ritueel laten zonder zijn dragende kracht te verliezen?
In het event *BEY☼ND* gaat het om zaken als ballast onder ogen komen en eventueel afleggen, je openen voor de zwaarte in je leven en je openstellen voor het delen daarvan (verdriet en verlies) en het samen zijn in een ruimte van leven , adem en klank.
Hierbij vond ik ook veel inspiratie in de reflectie van Anne-Marie Korte over de kruisigingscène in het optreden van Madonna in de zomer van 2006.[19] Zij benoemt precies deze moeite maar ook demogelijkheden in de huidige samenleving met elektronische media voor postmoderne vormgeving van traditionele liturgische motieven.

Op het moment van schrijven bevindt het project zich in de fase van voorbereiding op uitvoering. De concrete vormgeving van het ritueel wordt momenteel verder uitgewerkt, waarbij bijzondere aandacht uitgaat naar de vraag hoe deelnemers daadwerkelijk betrokken kunnen raken bij de ervaring van liminaliteit.
De uitvoering zal naar verwachting nieuwe inzichten opleveren die het ontwerp verder kunnen verdiepen.

---

[18] Barnard, M. (2017)
[19] Korte, A.M (2011)

TOT SLOT

Het ontwerp van BEY☼ND, als vrijzinnige liturgie bij liminaliteit is niet los van de praktijk ontstaan in een studeerkamer, maar gegroeid uit de context. Er is een verbinding tussen praktijk, theorie en ontwerp. En deze zal na uitvoering zich weer verder ontwikkelen in een praktijk.

Deze praktijkervaring tot nu toe bevestigt de theoretische inzichten dat kerk-zijn in een laatmoderne, 'vloeibare' context vraagt om vormen van gemeenschap die minder institutioneel en meer relationeel en open zijn. In lijn met Pete Ward en Hartmut Rosa blijkt dat betekenisvolle kerkelijke praktijken ontstaan waar ruimte is voor resonantie, ontmoeting en gedeelde ervaring. Het ontwerp van *BEY☼ND* kan in dat licht worden verstaan als een poging om zo'n ruimte concreet vorm te geven: een rituele context waarin mensen zich tot elkaar, tot hun ervaringen en mogelijk ook tot het transcendente kunnen verhouden, zonder dat deze verhouding vooraf wordt vastgelegd.

In een vorm van liturgie kan deze open tussenruimte ontstaan waarin betekenis niet wordt vastgelegd, maar zich ontvouwt in de gezamenlijke omgang met symbolen, en waarin mensen betrokken raken op wat zich in hun eigen leven aandient. (vgl. Kruijff 2020; Korte 2011; Barnard 2006).

Het proces van *BEY☼ND* laat zien dat het ontwerpen van rituelen in een laatmoderne context vraagt om een voortdurende balans tussen vorm en openheid. Het heeft mij geleerd dat niet alleen het ritueel zelf, maar ook het ontwerpproces een plek kan zijn waarin betekenis zich gaandeweg ontvouwt.

Daarmee beoogt deze studie bij te dragen aan de reflectie op liturgische vernieuwing binnen de Remonstrantse Kerk, in een context die wordt gekenmerkt door verandering, onzekerheid en een groeiend verlangen naar betekenisvolle verbondenheid. De bevindingen laten zien dat er behoefte bestaat aan rituele vormen die ruimte bieden aan openheid en gedeelde ervaring. *BEY☼ND* kan in dit licht worden verstaan als een concrete oefenruimte waarin betekenis zich in de ontmoeting kan ontvouwen.

BRONVERMELDING

- Barnard, M (2017)Tot Gods eer, handreiking voor gesprekken over liturgie https://protestantsekerk.nl/download6460/
- Cave, N. (2019–heden). *The Red Hand Files*. https://www.theredhandfiles.com en zijn boek: (2024) *Geloof, Hoop en Ravage* Kock boekencentrum. Utrecht
- Korte, A.J.C.M in *Religie & Samenleving*, Jrg. 6, nr. 1 (mei 2011) https://religiesamenleving.nl/article/download/13031/14579/27183
- Korte, A.J.C.M. & van Bruinessen, M. M. (2011*). Gestures: Religion Qua Performance. Fordham University Press.*
- Kruijff, C. (2020). *Stevig staan in de tussentijd: Leiderschap en spiritualiteit in onzekerheid*. KokBoekencentrum.
- Kruijff, C. (2023) *Een God die in mij gelooft. Richting en rust in een wereld zonder zekerheid*
- Ricœur, P. (1976) Interpretation Theory; *Discourse and the surplus of meaning*. Texas Christian University Press
- Rosa, H *Leven in tijden van versnelling- een pleidooi voor resonantie (*Uitgeverij Boom 2016)
- Röselaers, J. (2019) *Vrijzinnig vieren* Kokboekencentrum Utrecht
- Sölle, D *Mystiek en verzet.- Gij stil geschreeuw* (Ten Have 1998/ 2005)
- Tillich, P. (1957). *De moed om te zijn* (Ned vertaling 1980, Bijleveld)
- Turner, V. (1967). *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca, NY: Cornell University Press
- Van Gennep, A. (1909). *Les rites de passage*. Émile Nourry./ *The Rites of Passage* (University of Chicago Press, 1960)
- Ward, P *Kerk als water- pleidooi voor een vloeibare manier van kerk-zijn (Kok Kampen 2003)*
- Wojtkowiak, J. (2018). *Artikel Towards a psychology of ritual* In: Culture & Psychology 0(0) 1-17